

El model de societat (i d'economia) de l'Arc Mediterrani

Francesc Roca

Les societats de l'Arc Mediterrani, al segle XX, es mirin com es mirin, siguin els que siguin els índexs utilitzats –esperança de vida en nèixer, renda per càpita, taxes d'escolarització, participació electoral, etc.– han aconseguit (contra tota previsió) uns alts nivells de vida i de benestar, una notable creativitat en molts camps i una bona convivència democràtica. «Als anys 60 –escriu l'historiador nord-americà David R. Ringrose a *España, 1700-1900: el mito del fracaso*– la renda per càpita espanyola era la meitat de la d'Itàlia i una quarta part de la d'Anglaterra. Als anys 80 estava a prop de la italiana i era tres quartes parts de la d'Anglaterra, mentre que a la dècada dels 90, el nivell material de vida de bona part d'Espanya és comparable al d'Anglaterra».

Ara, fins ben avançat el segle XX, «no va existir cap 'economia nacional' que es correspongués amb els límits controlats per l'estat espanyol», car aquest estat «malgrat

la seva aparença de centralització va continuar essent notablement dèbil fins ben entrat el segle XX». El que hi havia eren quatre economies diferents, que perduren: «el sistema urbà mediterrani», basat en l'«eix Barcelona-Màlaga», l'economia més dinàmica entre 1700 i 1900 (el període estudiat per Ringrose), «el sistema urbà cantàbric», «el sistema urbà interior castellà» i «el sistema urbà de la vall del Guadalquivir».

Qui ha anat al davant i ha arrossegat el conjunt de l'economia espanyola ha estat, segons Ringrose, el «sistema urbà mediterrani», de Perpinyà a Gibraltar. Aquest sistema urbà, o aquest eix de creixement, o aquest Arc, situat estratègicament en les rutes marítimes entre Europa i Amèrica ja funciona perfectament al segle XVIII. Però rep una empenta decisiva al primer terç del segle XX.

ALGUNES PISTES ACADÈMIQUES

Francesc Roca és professor de Política Econòmica a la Universitat de Barcelona. És director de *Nous Horitzons*, i ha publicat entre altres *La política econòmica del segle XX* (Oikos, 1988), *Per comprendre el futur* (Fundació Jaume Bofill, 1994), *El pensament econòmic català, 1900-1970* (2 vols., Universitat de Barcelona, 1994 i 1996), *El miracle europeu i la via asiàtica* (Afers, 1997) i *Teories de Catalunya* (Proa/Enciclopèdia, 2000).

D'aquesta empenta en són testimoni, per exemple: a) els càlculs de 1923 de Joan Crexells sobre el pes de la població urbana dins de l'Arc i sobre les diferències entre ingressos i despeses de l'estat a «Catalunya, València i Mallorca» (el dèficit fiscal, que

començà a calcular Miquel Ferrer i Sanchis el 1959, de Mèxic estant); *b*) les teoritzacions de 1932-35 de Romà Perpinyà Grau, que descobreix una economia catalana amb trets «valencians» (a Reus, o a Lleida), i una economia valenciana amb trets «catalans» (a Alcoi, per exemple); *c*) la descoberta, presentada per Francesc Cambó el 1932 a Bèlgica, de l'economia exportadora de «tout le littoral méditerranéen» que es basa en la «perfection de culture», és a dir: en la qualitat del capital humà utilitzat; *d*) la preocupació de l'economista austríac Anton Sieberer pel lloc de Catalunya dins l'economia espanyola, que el porta a publicar tres versions successives (en alemany, francès i castellà) del llibre que en l'edició de Ginebra de 1937 es titulà *Espagne contre Espagne*, i en l'edició de Mèxic de 1944 *España frente a Cataluña*; *e*) les propostes –fruit de l'anàlisi– de 1930-36 d'Emili G. Nadal: *Llevant*, «de Salses al Segura», és «una de les quatre nacions peninsulars», mentre que «la nostra nacionalitat lingüística es troba escindida en quatre estats: Espanya, França, Itàlia i Andorra». A *Llevant* li cal una vida administrativa interna autònoma, doncs, «ja que el més típic de les nacions (peninsulars) no castellanés ha estat sempre el *self-government*». D'altra banda, «no tenim cap interès a balcanitzar la Península, fent quatre Portugals que caiguen sota la influència de les grans potències. Però, solament podrem viure disciplinats, i contents, en un estat... com el suís».

RECERQUES AUTOLIMITADES

Ara, incomprensiblement, ni els processos que s'han seguit fins arribar als anys 90, ni

els resultats assolits, ni la continuïtat o no del model de l'Arc Mediterrani en el futur, han estat objectes «centrals» de reflexió acadèmica o d'anàlisi economicopolítica. Els treballs de recerca (sotmesos, en general, a limitacions, o si voleu, rutines politicoadministratives) analitzen o bé el conjunt de les societats estatals espanyola i francesa (o el microestat d'Andorra) o bé parts importants (o no tant) de l'Arc.

Pel que fa als estats, els catalans Jaume Vicens i Alfred Sauvy han confegit històries econòmiques d'Espanya i de França com si fossin unitats econòmiques. Unes històries que han tingut, és clar, continuacions. Josep M. Bricall va dirigir una estructura econòmica de l'estat andorrà. I Ernest Lluch (i Enrique Fuentes) han dirigit una monumental *Economía y economistas españoles*, que, amb un xic de rigor científic, s'hauria d'haver titulat: *Economías y economistas en España*.

D'altra banda, disposem de molts estudis d'àmbit restringit: disposem d'una «Via menorquina» (de Farré Escofet, Marimon i Suris), d'«Els atractius industrials de vint-i-nou ciutats catalanes» (de P. Leonard), de la «liaison Rhin-Rhone-Méditerranée» (de l'Association TransEurope), d'un «Centres i perifèries: Catalunya, Espanya, Cuba» (d'O. Junqueras), d'unes «Terres de Lleida en la geografia, l'economia i en la cultura catalanes», d'un sensacional «Atlas de Catalunya-Nord» (de J. Becat), d'excel·lents treballs sobre comarques, districtes, *clusters*, regions (dels Pirineus a les Illes), de la «Via mallorquina a la industrialització» (C. Manera), etc.

Però fins 1957 no li publiquen a Pierre Deffontaines, i encara a París, una «Espanne du Levant: Catalogne, Baléars, Valence». O, fins 1992, algunes caixes

d'estalvis de l'Arc no financien un volum important: *Arco Mediterráneo*, dirigit per Andrés Pedreño. En aquest treball col·lectiu, l'Arc inclou la regió autònoma de Múrcia, i en canvi no inclou les Balears. Pedreño, per cert, havia inclòs el 1990 un capítol titulat «Un eje de expansión económica: Cataluña-Mediterráneo» a l'*España, economía* dirigida per J. L. García Delgado, i el capítol ha desaparegut, sense cap explicació, en l'edició del 2000 del mateix llibre. L'eix, o l'Arc, Mediterrani ha durat, per a García Delgado, menys de 10 anys. A partir d'aquí, des de Madrid ja no es pot explicar com creix l'economia espanyola. Una economia que semblava que tenia una base, una dorsal, o un «eix d'expansió», al litoral mediterrani. Un eix que es configura al XVIII, rep una empenta important al primer terç del XX, i esdevé «eix de creixement» a partir dels anys 50.

El 2001 la revista *Situación* d'un gran banc espanyol, el BBVA, descobreix –amb un cert retard– que l'economia europea funciona, realment, per «bananes», arcs i diagonals. I que un dinàmic Arc Mediterrani espanyol formaria part de l'Arc Mediterrani Europeu.

ÀMBITS

De fet, l'Arc Mediterrani europeu quasi coincideix amb l'àmbit de l'Eurocongrés inaugurat a Narbona, que inclou els territoris històrics del català i de l'occità. Aquests territoris, però, són més extensos que els de tres altres àrees transpirinenques: l'Euroregió (que inclou, tan sols, dues regions franceses i una espanyola), la CTP (la Comunitat de Treball dels Piri-neus) i la Xarxa de ciutats C-6.

En canvi, tant la vella idea iberista de Sinibald de Mas, les «Iberian Nations» presentades a Nova York el 1943, com el pacte dels anys trenta conegut com a Galeuzca, o la mateixa idea de la pervivència de la Corona d'Aragó que s'ha traduït en els darrers temps en el pla parlamentari, són propostes ara amb menys ressò que la de l'Arc Mediterrani.

Possiblement la raó en seria allò que diu Ringrose: el sistema urbà mediterrani funciona. Com a mínim d'ençà de 1700. No té, sortosament, ni centre, ni jerarquia interna. És una xarxa d'espais diversos (ciutats, comarques, conques, regions, províncies, illes) en competència. Una competència en tots els terrenys que, com succeïa als carrers d'oficis de l'edat mitjana, o als *clusters* actuals, no exclou l'intercanvi i la col·laboració gremial o corporativa.

ESTAT I MERCAT

El cas d'*El desarrollo de la España contemporánea*, de Gabriel Tortella, és més pervers, car hi podem llegir que «l'estat ha contribuït a accentuar les diferències entre regions, afavorint les que tenien poder econòmic –abans diu que són: Catalunya i el País Basc, dues «regions», per cert, que no se senten especialment afavorides per l'estat– i poder polític».

Tortella, però, no diu quines regions són aquestes que tenen poder polític, que és clar que són una de sola: la regió de Madrid. «L'actuació espontània de les forces econòmiques –segueix Tortella– contraresta l'acció de l'estat, per mitjà de les migracions, que tendeixen a igualar les rendes per habitant».

És a dir, segons Tortella, l'estat espanyol és dolent perquè accentua les desigualtats regionals (no es parla de les personals), i sort en tenim de l'espontaneïtat del mercat perquè les fa desaparèixer. Ara, el que no explica aquest autor és perquè, a partir de 1939, més de dos milions d'andalusos fugen –espontàniament, això sí– de la seva terra, on sembla que el mercat existeix, i d'aquests un milió es dirigeix a l'Arc Mediterrani (700.000 a Catalunya, 250.000 a València i 50.000 a Mallorca), on sembla que el mercat també existeix. A la Vega de Granada o a Almeria no, i a la Vall del Vinalopó, o al Vallés sí? Són mercats diferents? ¿O són diferents models econòmics?

En qualsevol cas, la frustració genera da pel despoblament de les Castelles i la ràbia d'Andalusia són, ben segur, a la base d'un nacionalisme tan agressiu com l'espanyol. (Suposadament espanyol, car aquest nacionalisme s'ha limitat a la difícil construcció d'una gran ciutat-estat al mig d'una àrea estepària. I a ignorar, en el millor dels casos, els seus veïns. Uns –Portugal– perquè són formalment independents i uns altres –l'Arc Mediterrani– perquè són capaços de donar menjar, sostenir i feina a molts, de dins i de fora).

«ATRACCIÓ FATAL»

A mesura que anava avançant el segle xx (però no, és clar, com a simple resultat del pas del temps), les societats de l'Arc Mediterrani han atret un nombre important –milions– d'immigrants, i milions de turistes.

Aquesta «atracció fatal» ha motivat que durant dècades –als anys 20, i a partir dels

50– els habitants de l'antic Regne de Granada, i molts manxecs, extremenys, castellans vells, i gallecs, s'hagin desplaçat vers les viles i ciutats de l'Arc mediterrani. Començant per Elx, Alcoi, Crevillent o Novelda (que són ben a prop d'Andalusia), passant per Palma de Mallorca o Andratx, per Nou Barris, Portbou o Andorra. Buscaven, i trobaven, allò que no tenien a casa seva: feina, i vida.

Al mateix temps, un nombre creixent d'habitants d'Europa s'han desplaçat, també –en general, per només unes setmanes– buscant no tan sols «sol-i-sorra», sinó moltes altres coses que anomenem, curiosament, *tourisme*: salut, aliments i líquids per beure, abillaments i calçats, paisatges i escenaris, festes i espectacles, objectes i narracions, amics i amants. És el que, el 1903, Bartomeu Amengual en va dir «indústria de forasters» (que, aleshores, estava estrictament localitzada als Alps i a les costes de la Provença i la Ligúria).

A les darreres dècades l'àmbit d'origen de la immigració que busca treball de qualsevol tipus s'ha estès. Ara cal comptar-hi: el Magrib (d'on procedien, també, als anys 60 els *pieds-noirs* retornats al Rosselló o a Alacant), l'Àfrica subsahariana, l'Amèrica Llatina i el Carib, l'Europa de l'Est, la Xina i l'Àsia del Sud.

I al mateix temps continua, també, la ja secular immigració minoritària de tècnics i directius europeus. Ara, però, s'ha ampliat amb els nord-americans i asiàtics que treballen a empreses multinacionals... o a l'escola d'idiomes de la cantonada.

Els àmbits d'origen de la immigració turística també s'han ampliat. Han allargassat el temps d'estada, car a les migracions de temporada cal afegir-hi les definitives: el Rosselló, Mallorca i el sud

valencià acullen una gernació de jubilats europeus. D'altra banda, a més dels turistes europeus, també n'hi ha provinents dels sectors benestants dels països americans i asiàtics.

UNA ECONOMIA DE TRANSFORMACIÓ I D'EXPORTACIÓ

Aquesta capacitat d'atracció d'homes i dones de procedència cada cop més llunyana —d'atraure «treball», i «consum» turístic— és paral·lela a una gran capacitat d'atraure «terra» (matèries primeres, energia) i «capital» (inversió forània, o estrangera). I «tècnica». Si l'Arc Mediterrani no tingués al darrere una «tradició científica» important (explicada, entre molts altres, per Sureda Blanes) les seves possibilitats d'avenç s'haurien reduït molt.

A l'Arc Mediterrani no hi ha, d'entrada, ni gaire força de treball, ni gaire —o no gens— ferro, carbó, bauxita, cotó, petroli, gas natural, soja, fusta o peix. L'Arc Mediterrani és una economia transformadora que ho importa gairebé tot per tal de convertir-ho, de transformar-ho, en una gran varietat de productes de qualitats molt diverses que, en part, s'exporten. Amb el benentès que el conjunt de produccions industrials variadíssimes conegudes com a «turisme» són íntegrament productes d'exportació.

El primer producte que fabrica, però, l'Arc Mediterrani és la seva pròpia terra. El secà i el regadiu. La «ciència del sòl» seria la primera activitat científica de l'Arc (després de la cartografia marítima mallorquina medieval). A l'Arc, bona part del sòl és «nou»: els prats de la Cerdanya, les

vinyes del Priorat, els arrossars del Delta de l'Ebre, les hortes valencianes i el palmerar de l'oasi d'Elx.

Més exemples: a l'inici del segle XX, segons explicà el geògraf Gonçal de Reparaç, les famoses llonganisses de Vic estaven fetes amb carn de porc de raça *Yorkshire* trinxada amb màquines de fabricació *alemanya*, amb pebre comprat a *Singapur*, i embotides dins de budells procedents dels grans escorxadors de *Chicago*. Naturalment, aquestes llonganisses varen ésser presentades per primera vegada, el 1878, a l'Exposició de *Filadèlfia*.

Saltem un segle. A començament del segle XXI, el principal producte d'exportació de l'Arc Mediterrani és l'automòbil: el Seat fabricat a Martorell i el Ford fabricat a Almussafes. Per construir-los, cal importar —en diversos estats d'elaboració— la quasi totalitat dels materials que els componen.

Però, és que la indústria de l'automoció començà a finals del segle XIX amb una empresa mítica, la Hispano-Suïssa, una multinacional amb fàbriques a París i Buenos Aires, que esdevindria més tard Enasa-Pegaso i és, avui, Iveco (Fiat, doncs). Un xic més tard començà la fàbrica Biada i Elizalde, que en la postguerra també seria comprada per l'INI, el holding industrial del règim franquista, i és avui, sense moure's gaire de la seva localització inicial, Mercedes Benz. S'explica a un llibre interessant: *Elizalde 1910-Mercedes Benz Espanya 2000*, publicat per la multinacional alemanya. Un llibre on es ret homenatge a Carme Biada, la vídua d'Elizalde, que va conduir l'empresa durant 25 anys, i era néta de l'impulsor del primer ferrocarril espanyol (l'Havana-Güines, 1837).

La Hispano-Suïssa i Elizalde, i tantes altres, foren empreses exportadores. Els

mercats de les economies de l'Arc han estat: *a)* el seu propi mercat intern; *b)* el mercat espanyol, i *c)* el mercat mundial. Fins i tot quan el franquisme posava obstacles burocràtics a les exportacions, les empreses de l'Arc exportaven. Per exemple, a començament dels 60, teixits de Sabadell a la Unió Sudafricana. Avui, l'empresa Famosa –d'Onil– es projecta al món amb Famosa International Ltd. amb seu a Hong-Kong, i Porcelanosa o Lladró tenen botigues pròpies a més de 50 estats.

UN ESTAT EN CONTRA

Aquesta prolongada i intensa activitat transformadora s'ha fet –i es fa– sense un estat amatent a les necessitats de les empreses i dels gremis de l'Arc. L'estat espanyol dels segles XIX i XX ha estat obsedit per construir de nou en nou una gran ciutat moderna al mig d'una àmplia zona estepària. Amb el benentès que en aquesta construcció participa gent de procedència professional –i cultural– molt diversa. Per exemple, l'urbanista Ildefons Cerdà, autor d'una extraordinària anàlisi quantitativa del Madrid de mitjan segle XIX, d'una anàlisi feta gairebé casa per casa, que seria la base d'una interessant proposta de reforma interior (i que no ha estat publicada, absurdament, fins 1991, cent trenta anys després de la seva confecció).

L'estat espanyol contemporani més aviat ha estat en contra del desenvolupament econòmic de l'Arc. Amb el benentès que peces clau d'aquest desenvolupament, com ara els ensenyaments secundaris i superiors, han estat, en part, estatals. L'Arc seria difícil d'entendre sense les universitats públiques estatals de Barcelona i de València.

Ara, en determinats períodes, per exemple entre 1939 i 1959, l'estat espanyol fou controlat pel primer franquisme, un règim polític antidemocràtic (una dictadura nacionalcatòlica, o nacionalista, segons ha explicat Ismael Saz en aquestes pàgines [*L'Espill*, 3]). Per mantenir-se, aquesta dictadura va intentar d'excloure de la vida econòmica les empreses independents. Car intuïa que una de les bases de la democràcia –segons Robert Dahl– és l'existència d'empreses separades, independents del poder politicoadministratiu de l'estat.

Així, per exemple, a l'Espanya controlada per la «dictadura nacionalista espanyolista» franquista, no es pogueren crear nous bancs entre 1939 i la Llei de reforma bancària de 1962, i no hi hagué llibertat d'indústria –d'instal·lació, trasllat i ampliació d'indústries– fins el 1963. Entre 1939 i 1960, tot el comerç exterior era subjecte a autoritzacions discrecionals administratives. No funcionà, doncs, el sistema d'aranzels, ni «liberal», ni «proteccionista», sinó la discrecionalitat, el caprici, més o menys «comprat» dels funcionaris corresponents.

El que és constant, però, durant tot el segle XX, i segueix encara, és el dèficit fiscal. Si des que hi ha càlculs (1923) sabem que l'Arc Mediterrani financia l'estat espanyol, el que cal subratllar és que, en la mesura que el pes de l'estat dins del conjunt de l'economia espanyola ha anat creixent (d'un 10-15 % als anys 50, quan Miquel Ferrer i Ramon Trias Fragas –i Ernest Lluch– fan els primers càlculs, a un 30-35 % als anys 90) aquest finançament «exterior» esdevé més important. Aquesta sortida sense retorn de capitals per la via fiscal (vegeu els càlculs de J. Ros

Hombravella i Vicent Soler) fa que el dèficit d'inversions públiques estatals a les economies de l'Arc sigui cada cop més greu.

UNA RELIGIÓ OFICIAL —I MAJORITÀRIA— CONTEMPLATIVA

Tampoc la religió o les formes de religió més àmpliament difoses han estat favorables als avenços econòmics, socials i culturals de l'Arc Mediterrani. El catolicisme romà, fins i tot si no adopta la forma «nacionalcatòlica» (tan finament analitzada pel canonge Cardó) és, en general, una religió mística o contemplativa que ha demostrat històricament la seva incapacitat per a fer avançar les societats. Fins i tot quan adapta, segons Robert Graves, el politeisme grecoromà (transformant els antics déus en els sants patrons protectors de llocs, i d'oficis), i divinutza la figura de la Mare (de Déu).

Tampoc no hi ha res de semblant no ja a l'*Église nationale de Genève*, sinó a les esglésies ortodoxes grega, armènia o ucraïnesa. Res d'església (cristiana) nacional i res de tradició cristiana nacional: la tomba de Ramon Llull, mal senyalitzada i mal il·luminada, és gairebé en un racó d'una església de Palma de Mallorca.

Amb tot, ben segur que hom podria detectar una certa presència de formes ascètiques, actives i interventores del catolicisme (des del jansenisme estudiat per Lluç fins a formes contemporànies com l'escoltisme catòlic) i la presència soterrada d'algunes altres religions «formals» activistes. (Per exemple, Hans (o Joan) Gamper, el fundador del F. C. Barcelona era, és clar, protestant, Josep Pijoan, el primer

secretari de l'Institut d'Estudis Catalans, i director de la monumental *Summa Artis*, pertanyia a la quàquera Societat dels Amics, i, a Menorca, una escola metodista ha escapat del baix nivell de l'ensenyament catòlic.)

Costa d'interpretar el possible impacte, en els processos productius de l'Arc, de creences com l'esperitisme, que Jordi Ventura definí com a religió popular de molts sectors treballadors i menestrals. I caldria analitzar amb cura també, és clar, les grans formes religioses laiques activistes, cada cop més difoses.

LA PREGUNTA

Unes societats tan atractives com les de l'Arc Mediterrani, sense (gaires) recursos naturals, sense una oferta interna de treball important, sense banca, sense trobar-se a la punta del progrés tecnocientífic, amb l'estat en contra, i sense religió «activista», com s'ho han fet?, com han arribat on han arribat?

La pregunta és: quins elements i quins mecanismes configuren el model de funcionament de les societats de l'Arc Mediterrani? Naturalment, és una pregunta molt general, molt (aparentment) vaga. Una pregunta, però, que en principi hauria de tenir una resposta precisa, concisa i ràpida.

Es podria, per exemple, buscar la resposta als manuals de geografia i d'història, de «ciències socials» de l'ensenyament secundari, de batxillerat, i de universitat. Tanmateix, en aquests textos —magnífics, des del punt de vista tipogràfic i material— la resposta clara i rodona no hi és. D'entrada es troben amb un gran problema: el

que Ismael Saz, des de les pàgines de *L'Es-
pill*, n'ha dit «dic historiogràfic de 1939». I tot seguit, descobrim que les minses explicacions que es donen són aixó: minses i, sovint, a la contra.

Costa molt d'explicar que, a desgrat dels intents del franquisme, les societats i les economies de l'Arc Mediterrani se'n van anar sortint, perquè de forma més o menys larvada hi continuava funcionant el model del «sistema urbà mediterrani» que David R. Ringrose ha estudiat per als anys 1700-1900.

Els elements més nuclears i les explicacions més generals, més globals que s'han anat donant, de forma dispersa, són els que segueixen.

NATALITAT RESTRINGIDA, FAMÍLIA DINÀMICA I MIGRACIONS EN DUES DIRECCIONS

Anna Cabré ha descobert que a mitjan segle XIX, al nord de l'Arc, a Catalunya, les taxes de natalitat baixen abans que les taxes de mortalitat. És, diu, un fenomen excepcional a Europa –i a Àsia, afegiríem–, durant un temps, la caiguda de la mortalitat no és acompanyada d'una caiguda de la natalitat i es produeixen, doncs, uns forts increments de la població.

No se sap massa bé a què és degut aquest fenomen, però ben probablement alguna influència hi van tenir posicions com les de Jaume Balmes. En una sèrie d'articles publicats el 1843 a la premsa diària, Balmes se situa, explícitament, entre el poblacionisme d'Adam Smith i la política de restricció voluntària de la natalitat proposada pel reverend Thomas R. Malthus.

Cabré assenyala un altre fenomen poc freqüent: la reducció de la natalitat va acompanyada d'un fort i continuat augment de la demanda de mà d'obra, que és a l'origen dels successius corrents immigratoris dels darrers dos-cents anys. El que no explica, però, és una qüestió clau: quins són els mecanismes de creació de llocs de treball. Les famílies (de petites dimensions) i les empreses demanen mà d'obra de fora.

I tampoc explica el fet que simultàniament les famílies de l'Arc Mediterrani han configurat, fins als anys 60 del segle XX, una important àrea d'emigració. A Amèrica, principalment, però, també al nord d'Àfrica, i a França i Europa. Un quasi himne nacional de Catalunya –amb lletra de Jacint Verdaguer– és, justament, *L'emigrant*. A Mallorca, i a Menorca, l'emigració a Amèrica forma part, encara, de l'imaginari col·lectiu. I al mercat de Les Halles de París es parlava valencià.

En resum, la restricció de la natalitat –i, per tant, la reducció de la família– ha anat acompanyada de dos importants fluxos migratoris: un flux d'immigrants, cada cop més divers, i un flux d'emigrants, cada cop més petit (i més especialitzat).

I no ha disminuït, ans al contrari, el vell protagonisme econòmic de les dones casades que dins del matrimoni, en bona part del territori de la meitat nord de l'Arc, mantenen el règim jurídic de la separació de béns.

PRODUCCIONS I NECESSITATS COM A «SISTEMA DUAL»

Les societats de l'Arc Mediterrani s'han especialitzat a fabricar una gran varietat

de productes que els mercats demanen (si són productes coneguts) o que es pot aconseguir –via publicitat– que els mercats demanin (si són productes nous).

El 1900 Pere Estasen, un economista de primera fila –malauradament no prou estudiat–, va explicar que hi havia dos tipus d'indústria: «la indústria agrària» i «la indústria fabril». Fa més de cent anys, doncs, que a les economies de l'Arc no hi havia diferències entre produccions agràries (que, sovint, eren resultat de processos tècnics complexos, que permetien parlar d'una «agricultura científica») i produccions «industrials». L'oposició indústria/agricultura que tants debats «intel·lectuals» ha generat seria, doncs, una falsa oposició, com a mínim des del 1900.

També ho és, és clar, l'oposició indústria/serveis i caldria parlar, tranquil·lament, d'«indústria turística» (o «indústria de forasters»), d'«indústria de la cultura», d'«indústria mèdico-farmacèutica». També, és clar, de «productes financers», d'«oferta d'oci i lleure», etc.

Ben cert que algunes parts de l'Arc s'han avançat. Per exemple, Menorca (i Mallorca) han estat, segons descobrí Ernest Lluch (citat per Carles Manera) les primeres illes industrials de la mar Mediterrània.

En concret, els sectors on les societats de l'Arc Mediterrani han obtingut millors resultats –fins al punt que han acabat atraient –i generant!– empreses multinacionals– són:

1. L'alimentació. La producció agroalimentària, motor, i resultat, d'una de les revolucions industrials més espectaculars del segle XX (per bé que ja és important al XVIII, quan la

farina era un dels principals productes d'exportació catalans).

2. La construcció. La producció de «màquines de viure», d'habitaclles, i dels variadíssims materials de la construcció (en els quals, el ciment, el fibrociment o uralita, els taulells, la ceràmica «sanitària», la fusta, els plàstics, els vidres, la pintura, etc).
3. L'automòbil. La producció d'enginyers o artefactes destinats als diversos tipus de transports, i de les vies, pistes, carrils, canals o cables pels quals es mouen. Amb el benentès que la primera màquina de tren de vapor de l'estat espanyol es va construir a València.
4. La moda. La producció de vestits i calçats, i de confeccions diverses, destinats a mercats «generals», i a mercats segmentats. Recordant el temps en què, a algunes conques fluvials de l'interior de l'Arc hi arribava el cotó de Nova Orleans i el carbó de Gal·les. I que, avui, la confecció amb pell de l'empresa Torres of Spain es fa a Tamil-Nadú, a l'Índia.
5. L'edició. La fabricació de llibres, fascicles, revistes, periòdics, manuals d'instruccions, breuaris, díptics i tríptics, fullets, àlbums, mapes, calendaris, partitures musicals, fulls solts, cartells, discos, cintes, cassettes, CDs.

En tots aquests sectors funciona el «sistema dual» (la combinació gran empresa-indústries auxiliars, sovint PIMES) definit per M. Piore, que ha protagonitzat la «segona ruptura industrial», la dels anys 70.

El «sistema dual» hauria permès sortir de la crisi d'oferta de les grans empreses i donar-hi la raó, quaranta anys després, als qui com Ronald Coase havien argumentat sobre la no-racionalitat dels processos de concentració (i, per tant, la racionalitat de les PIME).

POROSITAT TÈCNICA I CAPITAL HUMÀ

Per bé que tòpicament es freqüent d'atribuir aquest dinamisme productiu als baixos salaris (com si, històricament, a les societats de l'Arc Mediterrani els salaris fossin inferiors als d'Andalusia, les Castelles, el Magrib o els Andes), sembla clar que cal una mà d'obra amb una destresa tècnica creixent.

El que costa d'explicar és com s'ha arribat a la «porositat tècnica» (Maria-Àngels Roque) que caracteritza aquestes societats. D'entrada, les formes educatives realment existents semblen clarament defectuoses: *a)* els ensenyaments públics, com a mínim fins als anys 70, haurien estat poca cosa; *b)* l'especialització en serveis educatius de certs ordres religiosos s'hauria limitat a la formació d'elits, i *c)* les iniciatives independents de l'estat i de l'església catòlica haurien arribat a pocs alumnes.

L'Arc Mediterrani (Catalunya-Nord a banda) no hauria gaudit d'un ensenyament públic com el de la República francesa, ni d'un ensenyament com el de l'església nacional luterana sueca, que va aconseguir que, a la Suècia del segle XIX, l'alfabetització fos anterior a la industrialització.

Amb tot, a l'Arc Mediterrani s'han anat produint uns processos –mal estu-

diats– de lenta, però progressiva, acumulació de capital humà, resultat de diversos itineraris formatius: a les famílies, a les empreses, a l'escola (pública i privada), a les «ciutats educadores», dins una gran varietat de fórmules associatives, amb la lectura de les múltiples propostes generades per la indústria editorial.

Pel que fa al cas de les Balears disposem, quant als segles XIX i XX, de la bona síntesi de Bernat Sureda, que inclou l'evolució de l'ensenyament escolar i «l'aparició de noves formes educatives i formatives fora de l'àmbit escolar».

Les bases de la història de la difusió, a tots els plecs de les societats de l'Arc, de les innovacions tècniques estan posades, però calen, urgentment, visions generals, panorames. Sense una explicació dels modes de producció i distribució de ciència/tècnica de l'Arc, sembla difícil entendre el creixement del capital humà.

EN UNA XARXA DE CIUTATS

El sistema productiu de les societats de l'Arc Mediterrani es basa en un sistema urbà, com explica David R. Ringrose, o en una xarxa de ciutats compactes, que formen regions urbanes, àrees metropolitanes, comarques o districtes industrials. La construcció d'aquesta xarxa ha estat –i segueix essent– un factor decisiu. Com l'educació. Perquè, com diria Michael E. Porter, el factor xarxa, com el factor capital humà, no es pot importar (com es poden importar els recursos naturals –la terra–, el treball o el capital).

Aquí, també ens manquen els estudis que ens expliquin la progressiva formació de ciutats modernes (sovint, a partir d'exemples vuitcentistes, seguint el «mo-

del Cerdà»). Amb el benentès que aquest procés, com l'educatiu, exigeix unes habilitats especials per a realitzar inversions en tot el conjunt d'elements i mecanismes que modelen una xarxa urbana (o un sistema educatiu).

En qualsevol cas, la funcionalitat de la xarxa de ciutats, que és, en part, resultat de l'acció d'ajuntaments i diputacions (i consells insulars), no exclou el paper metropolità de ciutats com Barcelona, València o Palma de Mallorca.

En canvi, el tòpic de la macrocefàlia de Barcelona, la imatge d'un cap massa gros per un cos massa petit, ha tingut una certa continuïtat, a desgrat de la seva falsedat, per la seva simplicitat. El que és cert, però, és que els habitants de l'Arc (i de més enllà, perquè, per exemple, Pasqual Maragall ha definit Barcelona com una capital llatinoamericana) s'han fet seva aquesta ciutat, i s'hi senten a casa. I, al mateix temps, tots els habitants de Barcelona tenen lligams –més o menys forts– amb altres indrets de l'Arc i del món.

PART DE LA GESTIÓ DEL TREBALL I DEL CAPITAL, EN EMPRESES COL·LECTIVES

Segons Karl Polanyi, la gran transformació de la terra, el treball i el capital en mercaderies destinades al mercat és, a l'Europa dels anys 20 i 30, el rerefons de la reacció antiliberal i corporativista del feixisme. Els mercats tindrien moltes funcions, però el mercat del sòl, el mercat del treball i el mercat del diner han d'ésser regulats.

Poques setmanes abans del seu assassinat, en una intervenció oral sobre el llibre *Teories de Catalunya* al Museu Monjo de Vilassar de Mar, la vila on va néixer, Ernest Lluch explicà que el «capitalisme

no ha triomfat a Catalunya, degut al pes relativament gran de les empreses familiars, les empreses col·lectives i les empreses públiques». La hipòtesi és enormement suggestiva, i podria ampliar-se al conjunt de les economies de l'Arc Mediterrani, si es pensa que tant les empreses familiars com les empreses col·lectives («caixes, mútues i clubs», segons Lluch) són importants a l'economia valenciana i a les Illes.

En concret, les caixes d'estalvis –i les seves obres socials– per definició no són empreses capitalistes, i ocupen un lloc central en el mercat del diner de l'Arc Mediterrani. El seu objectiu, justament, és que el diner no sigui, només, una mercaderia. Entre parèntesis, les caixes són molt més modernes que els bancs, car els bancs ja són importants a la Itàlia del Renaixement, i les caixes són un invent dels economistes clàssics (Bentham, Malthus) i, també, dels socialistes utòpics i del catolicisme social del segle XIX.

Les mútues i institucions (o empreses) públiques, com el sistema de previsió pública iniciat el 1908 amb la creació de l'INP (a proposta de Josep Maluquer i Salvador), tenen un paper en la gestió del treball, justament per a evitar que aquest factor llisqui cap a la seva transformació en una mercaderia que, si està en bon estat, es compra i es ven. Els sindicats, que han anat esdevenint organitzacions complexes de caràcter públic a l'entorn de la regulació del mercat de treball, tindrien un paper semblant.

Així, es produeix el protagonisme, a l'Arc Mediterrani, de les empreses col·lectives en dos àmbits: el financer i el laboral. Aquest protagonisme, fruit d'una història dura i complicada, ha servit per a frenar la tendència que Karl Polanyi veu com a

gran perill: la tendència vers la no regulació del diner i del treball.

PRODUCCIÓ PRÒPIA, I IMPORTACIÓ, DE CIÈNCIA, ART I LITERATURA

Com a mínim des del Pere Estasen de 1900 sabem que la recerca científica i l'aplicació dels resultats obtinguts i les produccions artístiques i literàries son, en conjunt, un important tercer sector d'una economia (el primer, la producció de béns; el segon, la circulació: transport, comerç i diner). A l'Arc Mediterrani, la producció de ciència i d'art i literatura té unes característiques especials.

La porositat tecnicocientífica de les societats catalano-valenciano-balears és producte de les antenes posades per institucions molt diverses (empreses, universitats, diputacions, algun ajuntament, la Companyia de Jesús, les cambres de comerç), de l'esforç individual d'algunes personalitats que han entrat directament en contacte amb els grans centres de producció científica del món, o per l'atzar de les actuacions de mecenatge estatal o privat. També és cert que en alguns camps, com la biomedicina, la psicologia experimental, o l'antropologia i la geografia humana, s'han fet algunes aportacions interessants. Penso en Frederic Duran-Jordà, Emili Mira i López, Fèlix Martí Ibàñez o Àngel Palerm, Antoni Oriol i Anguera, Gonçal de Reparaz o Miquel Santaló.

La producció artística pròpia és important. Des de sempre. L'Arc Mediterrani, per a la UNESCO, és una àrea que conté nombroses pintures rupestres declarades Patrimoni de la Humanitat. O un espai allargassat, amb les esglésies romàniques de la Vall de Boí al nord i el Misteri d'Elx

al sud, que són, també, patrimoni de la humanitat.

La producció és tan important que s'exporta: sants d'Olot o joguets de la Foia de Castalla, concerts de Carles Santos o obres de Robert Gerhard, decorats de Dalí o l'*American Way of Life* de Josep Renau, cercaviles d'Els Comediants o bijuteria de Manacor, disseny o siurells, ponts com els de Calatrava o arquitectura com la d'Eivissa. En pintura, històricament, i com a paradigma: Jacint Rigau, a París, i Josep Ribera, a Nàpols. O, si voleu, Sorolla, a Madrid (on hi ha el Museu), i Fortuny, a Venècia (on té un Palau).

En canvi, bona part de la literatura –i de l'assaig– que es consumeix a les societats de l'Arc és literatura i assaig foraster, traduït i adaptat. Produïts fora, i importats. Una part de l'explicació sembla clara: el volum i la densitat de la demanda interna difícilment poden ésser satisfets per la producció pròpia. Hi ha un «cert dèficit d'assaig» (Gustau Muñoz). Probablement, passa el mateix amb altres societats dinàmiques (com les nòrdiques, l'holandesa, la suïssa o la txeca) on la població, d'altra banda, coneix dues o tres llengües. No cal menystenir el fet que l'il·lustrat Baldiri Reixac, a *Instruccions per a l'ensenyança de minyons* (1749), proposés l'aprenentatge de cinc llengües: el català (llengua del país), el llatí (llengua de la universitat), el francès (llengua de les ciències i les arts), el castellà (llengua dels negocis), i l'italià (llengua de la diversió).

Amb tot, el fet que la literatura i l'assaig produïts –en qualsevol llengua– al segle XX a l'Arc Mediterrani siguin escassos vol dir que el gran salt, i els grans moviments, realitzats per aquestes societats durant aquest segle no disposen d'una èpica,

o d'una narrativa, o, si es vol, d'una novel·la negra, o de ciència-ficció, pròpies. Naturalment, hi ha cada cop més producció pròpia de novel·la i d'assaig. Però, sovint, el que retraten —i, naturalment, això és bo— és altres societats: de l'edat mitjana i el Renaixement, o d'Europa i d'Amèrica.

Finalment, les societats de l'Arc Mediterrani, com moltes societats avançades, dediquen un cert esforç a la producció i consum d'esdeveniments. Els esdeveniments festius, esportius, teatrals, artístics, religiosos generats per aquestes societats són generats, sovint, per empreses col·lectives (clubs, casals, penyes, «societats», etc.) i institucions públiques. Possiblement, són uns productes d'una certa qualitat, entroncats amb un folklore excepcionalment viu i present, que els fan atractius per a diferents segments de públic, i fins i tot, per al gran públic.

EN UN ENTORN AMB VIOLÈNCIA CONTROLADA

Les societats de l'Arc Mediterrani han estat històricament, fins a mitjan segle XX, unes societats violentes. A l'igual, o més encara, que les altres societats de la conca mediterrània, havien sumat totes les violències: la violència de les lluites socials, al camp i a les ciutats; la violència (anti)religiosa, les cremes de convents, i d'esglésies; la violència militar de les guerres —i postguerres— d'Espanya; la violència com a «instrument de treball» dels lladres de tota mena; la violència generada pel consum d'alcohol (consum que Felip Barjau, el 1937, considera que no és important).

A partir de la fi de l'activitat dels guerrillers comunistes i anarquistes, de la penetració en els sindicats de l'administració

franquista, i del relatiu èxit de la Vaga dels Tramvies de 1951, guanyen pes, poc a poc, les formes no violentes d'acció. Als anys 60-70, per primera vegada en la història del litoral mediterrani, aquestes formes esdevingueren majoritàries, a desgrat de la duresa de la repressió policial franquista.

Per camins molt diversos, que caldria analitzar amb cura, sectors amplis d'aquestes societats han anat adoptant formes d'actuació i de relació que exclouen la violència física. Entre aquests camins cal anotar: 1) el lent i continuat creixement de la renda per càpita, interromput, però, entre 1939 i 1951-56; 2) els avenços de la nova pedagogia, des de començaments del segle XX, i, sobretot, des dels anys 60, que, entre altres qüestions, no contempla l'ús de la violència com a mètode d'ensenyament; 3) l'extensió de la cultura del pacte: del pacte polític (la «reconciliació nacional» de 1956), del pacte social (els pactes de la Moncloa de 1977), dels pactes institucionals, locals, culturals, lingüístics, etc.; 4) la difusió de maneres de pensar, d'idees polítiques i de formes religioses on la pau i la no-violència ocupen un lloc central.

AMB MOLTS MODELS

Al segle XX, les societats del litoral mediterrani de la Península ibèrica s'han interessat no successivament, sinó simultàniament, pels diferents models socials del món contemporani (i per alguns models o grans manifestacions culturals antigues). Mostres d'aquest interès són els nombrosos articles, fulletons i llibres —publicats en català i castellà, però també en francès, anglès i altres llengües— sobre les identitats o els avatars d'altres societats.

El que cal subratllar és que, a diferència del que diu el tòpic, els habitants de l'Arc Mediterrani han demostrat un viu interès —excessiu, segons com es miri— pel que succeïa fora. Molt més, possiblement, que els seus veïns castellans o francesos, que eren més autosuficients.

I aquest interès viu ha estat per models de societat molt diversos. Abans de 1914, per França (i per Bèlgica) i Alemanya, naturalment, però també per Anglaterra, i pels Estats Units. Sense oblidar que el flux d'emigració vers Cuba-Puerto Rico, Colòmbia-Veneçuela, o Buenos Aires-Montevideo, que generaria una veritable «nació virtual» a banda i banda de l'Atlàntic. Amb el benentès que als anys vint-trenta mentre la Barcelona Traction Light & Power, del canadenc Frank S. Pearson, amb seu a Toronto, electrifica els 2,5 milions de catalans, la CHADE, amb seu a Madrid, de l'empordanès Francesc Cambó electrifica els 4 milions d'habitants de Buenos Aires.

I sense oblidar, tampoc, els nombrosos pelegrinatges a Roma, i a Terra Santa (i, més endavant, als congressos eucarístics internacionals, celebrats, sempre, en llocs molt estratègicament situats). I els *reports* dels viatges religiosos-científics dels membres de la Companyia de Jesús, o del canonge Sanchis Sivera.

A partir de 1914-18, el ventall d'interessos s'amplia encara més car els anys següents hi haurà reflexions i llibres sobre: *a)* el nou mapa d'Europa, impulsat pel president Wilson, que inclou casos tan interessants com Txecoslovàquia (A. Serch), o Irlanda (J. P. Fàbregas), o Flandes (R. Fabregat); *b)* la Unió Soviètica, i els moviments d'emancipació nacional (A. Nin) o allò que, més tard, Alfred Sauvy en dirà

Tiers Monde; *c)* l'Índia (incloses les traduccions del sànscrit a l'anglès de textos clàssics de l'hinduisme de Joan Mascaró) i «el despertar d'Àsia» (anunciat per Jaume Miravittles); *d)* la redescoberta de les diverses cultures —i de les diverses economies— de la Mediterrània (J. Carner, J. Sanchis Sivera, P. Coromines, F. Grau-Ros); *e)* les grans ciutats dels països industrials (C. Montoliu).

Des de 1936-45, els models (i els contramodels) s'han anat succeint. La geografia hauria fet front a la geopolítica (J. Miravittles), la «pàtria llatina» subsistiria (N. M. Rubió i Tudurí) i s'iniciaria un llarg «vol sobre Amèrica» (M. Serra Moret). El model nord-americà ha seguit interessant molt, «de Roosevelt a Reagan» (J. A. Gibernau). Però l'atenció també s'ha dirigit vers el Mercat Comú Europeu (R. Gay de Montellà, G. Bernàcer), vers el model nòrdic (J. Jané Solà, P. Puig i Scotoni), vers Israel (S. Cano Dénia), vers les possibilitats dels països de l'est d'Europa (J. A. González-Casanova, J. M. Bricall) i de Xina (J. Senent). I, després de 1989, vers el no-model de les crisis dels Balcans (A. Cucó, R. Pérez-Casado), o la conflictivitat de la Mediterrània (M. A. Roque, A. Segura).

També han interessat molt, però, els modes de producció de l'Amèrica precolombina (A. Palerm, R. Bartra), la història i l'economia de Cuba (J. Roy, J. Martínez-Alier, V. Stolke, L. Alós) o la via xilena al socialisme (J. E. Garcés). O el model compost de Suïssa (A. Calvet). O el fenomen de les àrees metropolitanes (M. Castells, J. Sorribes). I el rol del treball femení a economies com la mexicana i altres societats emergents i del Tercer Món (L. Beneria).

RESUM FINAL, I UNA PROPOSTA DE TREBALL

L'Arc Mediterrani, a desgrat del seu èxit, de l'atracció que exerceix sobre milions de persones d'arreu del món, no és conegut com a tal, ni pels seus propis habitants. Es coneixen molts dels seus productes, algunes marques, alguns grans artistes, i algunes marques turístiques.

Sovint, a més, les escasses anàlisis suposadament acadèmiques existents són a la contra car provenen del inconfessat ressentiment dels funcionaris públics de Ponent, que saben que els seus països només han avançat –i molt– quan adoptat (sense dir-ho, és clar) molts dels elements que modelen l'Arc.

El model de societat i d'economia de l'Arc –tan malament conegut i amb tant èxit– s'ha difós al conjunt de l'estat espanyol. Via autonomies, per exemple. I ha esdevingut un mirall per a gent i països molt diversos: per als venecians –i els italians– que parlen de «il partito catalano», per als britànics que creuen en el procés de la *devolution*, per als francesos que se senten ciutadans de la República francesa però no se senten nacionalment francesos, per a alguns mexicans de Monterrey i alguns canadencs del Quebec, etc.

Comptant amb les cerques que poden fer-se amb el buscador Google, es pot fer una proposta de recerca sobre alguns aspectes de la difusió del model de l'Arc. La massa de documents per llegir –en general, només en diagonal– per iniciar la recerca fóra la subministrada per les moltes referències textuais possibles que el buscador obté. A mitjan setembre del 2001, alguns exemples eren: «Puerto Rico / Catalonia», 2.500 referències; «Cuba /

Mallorca», 30.200 referències; «Valencia / United States of America», 29.500 referències; «Uruguay / Cataluña», 5.950 referències; «Bali / Mallorca», 25.100 referències; «Menorca / Britain», 2.020 referències; «Alicante / Britain», 5.970 referències, etc. Les xifres es disparen si escrivim «Andorra / Monaco», que inclou 647.000 referències de textos que associen aquests dos estats.

Per atzar, hem fet una petita descoberta: Bali és «The Australian Mallorca»... □

BIBLIOGRAFIA

- BOIRA, Josep Vicent (2000), «Les relacions entre València i Barcelona», *L'Espill*, 6.
- CAMBÓ, Francesc (1999), «Quelques traits caractéristiques de l'économie espagnole (1932)», a *Política econòmica*. Barcelona, Alpha, (a cura d'Alfons Almendros).
- COSTA-PAU, Manuel (1966), *Turistes, sirenes i gent del país*. Barcelona, Ariel.
- CREXELLS, Joan (1999), «L'endemà de festes» (1923), a *Obra completa*. Vol. II. Barcelona, Edicions de La Magrana.
- DD.AA. (1993), *L'Arc Mediterrani espanyol, eix europeu de desenvolupament*. València, Conselleria d'Urbanisme, Obres Públiques i Transports.
- DEFFONTAINES, Pierre (1957), *Espagne du Levant: Catalogne, Baléars, Valence*. París, Arthaud.
- ESTASEN, Pere (1900), *Cataluña. Estudio acerca de de sus condiciones de engrandecimiento y riqueza*. Barcelona, Editorial Base, 2000. («Estudi introductori» de Francesc Roca).
- FERRER, Miquel (1959), «L'aportació catalana al Presupost de l'Estat espanyol», *Veu catalana* (Mèxic) 14, 15 i 16.
- MOLLER, Ostrom (1995), *The future european model: economic internationalization and cultural decentralization*. Londres, Praeger.
- MUÑOZ, Gustau (1998), «Un cert déficit d'assaig», *Transversal. Revista de cultura contemporània*, 5.

- NADAL, Emili G. (1990), *Escrits (1930-1939). El País Valencià i els altres* (1972). València, IVEI. (Edició de Manuel Aznar i Soler i Francesc Pérez i Moragon).
- NINYOLES, Rafael L. (1992), *El País Valencià a l'Eix mediterrani*. València, L'Eixam. (Pròleg de Vicent Ventura).
- PEDREÑO, Andrés (dir.) (1992), *Arco Mediterráneo*. Madrid, *Papeles de edonomía española / Economía de las Comunidades autónomas*, 11.
- PEDREÑO, Andrés i Paloma TALTAVULL (2000), «El Arco Mediterráneo ante el 2000: ¿ruta o frontera de la expansión europea?», *Cuadernos de información económica*, 155.
- PERPINYÀ GRAU, Romà (1932), «L'interès col·lectiu econòmic a Catalunya i València», a 1. DDAA, *Crisi i modernització al País Valencià*. València, L'Estel, 1975. 2. R. Perpiñà Grau: *De economia crítica (1930-1936)*. València, Alfons el Magnànim, 1982 (a cura de Jordi Palafox). 3. Ernest Lluch, editor. Reus, Centre de Lectura, 1983. (2 edicions). 4. R. Perpiñà Grau, *De economia catalana i mundial*. Barcelona, Altafulla, 1989 (a cura d'Alfons Almendros).
- PIORE, Michael I. (1990), *La segunda ruptura industrial*. Madrid, Alianza.
- PORTER, Michael E. (1991), *La ventaja competitiva de las naciones*. Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés.
- REIXAC, Baldiri (1992), *Instruccions per a l'ensenyança de minyons* (1749). Vic, Eumo.
- RINGROSE, David R. (1996), *España, 1700-1900: el mito del fracaso*. Madrid, Alianza.
- ROCA, Francesc (2000), *Teories de Catalunya. Guia de la societat catalana contemporània*. Barcelona, Pòrtic / Enciclopèdia Catalana.
- ROS HOMBRAVELLA, Jacint (1999), «Sobre la viabilitat econòmica dels Països Catalans», a DDAA, *La nació secreta*. Gaiüses, Llibres del segle.
- SALVI, Sergio (1973), *Le nazione proibite. Guide a dieci colonie 'interne' dell'Europa occidentale*. Florència, Vallecchi.
- SIEBERER, Anton (1944), *Espagne contre l'Espagne*. Ginebra, J. H. Jeheber, 1937. Nova edició: *España frente a Cataluña*. Mèxic, B. Costa-Amic.
- SANCHIS SIVERA, Josep (1929), *Valencia*, a Miquel Santaló, dir., *Geografía Universal. Descripción del mundo actual*, vol. 3, Barcelona, Institut Gallach.
- SOLER, Vicent (1999), «L'Arc Mediterrani: quelcom més que la llengua», *El Contemporani*, 19.
- SUREDA BLANES, Josep (1990), *Mallorca i la tradició tècnica* (1958). Palma, Moll.
- SUREDA, Bernat (2000), *L'educació a les Balears en el segle XX*. Palma, Documenta Balear.

sense *f*ronteres bromera

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA